

Na de fluwelen revoluties: markttransitie en sociale ongelijkheid in Oost-Europa

Wil Arts

1. Inleiding

Zo'n tien jaar geleden probeerde ik, vanuit een historisch- en cultuursociologisch perspectief, te achterhalen welke theoretische beginselen de fluwelen revoluties, die zich in Oost-Europa aan het eind van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig van de twintigste eeuw voordeden, begrijpelijk en verklaarbaar maken (Arts 1996). Die verhandeling vond later haar neerslag in een hoofdstuk met de titel 'Het gordijn valt' in de derde herziene druk van het leerboek *Sociologie* van Wout Ultee, Henk Flap en mijzelf (Ultee e.a. 2003). Het lijkt me wel zo aardig om nu eens de omgekeerde weg te bewandelen. In datzelfde hoofdstuk worden namelijk niet alleen vragen gesteld over de oorzaken van de fluwelen revoluties, maar ook over de gevolgen ervan. Werden de inkomensverschillen in Oost-Europa in de jaren negentig groter omdat een sterk egalitaristische en activistische ideologie werd ingeruild voor een ideologie die dat in duidelijk mindere mate is? Wie waren sociaal-economisch gezien de winnaars en wie de verliezers van de val van het IJzeren Gordijn? Deze vragen, dat spreekt voor zich, werden in dat hoofdstuk niet alleen gesteld, maar ook beantwoord. Het antwoord op de eerste vraag luidde dat de inkomensverdeling in Oost-Europa in ieder geval tot het midden van de jaren negentig, zoals de theorie voorspelde, ongelijker was geworden. De tweede vraag, wie precies de sociaal-economische winnaars en verliezers waren, leverde echter een veel minder eenvoudig antwoord op. De ontwikkeling in Rusland bleek wat dit betreft nogal te verschillen van die in de Visegradlanden (Hongarije, Polen, Slowakije en Tsjechië). In die laatste landen kwamen, bovenaan de maatschappelijke ladder, kort na de fluwelen revoluties ongemakkelijke en steeds wisselende coalities tot stand tussen sommige vroegere aanhangers van de oude communistische leer en aanhangers van de nieuwe ideologie die marktwerking en democratisch pluralisme hoog in het vaandel voert. Linkse

en rechtse coalities regeerden bij toerbeurt. Hervormingsgezinde ex-communisten domineerden linkse coalities en dissidente leden van de vroegere intelligentsia rechtse. Een groot deel van de technocratische factie van de oude communistische elite stelde haar levensomstandigheden veilig door haar culturele hulpbronnen aan te spreken, dat wil zeggen haar vakkennis en ervaring. Aldus slaagde zij erin belangrijke managementposities in de economie te behouden en – met wisselend succes – ook topposities in politiek en bestuur. De bureaucratische factie van de oude *nomenclatura* dolf echter veelal het onderspit. De dissidente intellectuelen gingen veeleer deel uitmaken van de nieuwe politieke en culturele elite, dan dat ze als voorhoede van een nieuwe economische elite optraden. Niet alleen vormden ze zelf geen nieuwe klasse van kapitaalbezitters, maar ze creëerden er evenmin een. In Rusland bleek enige jaren na de val van het ijzeren gordijn tweederde van de vroegere *nomenclatura* nog steeds topposities te bezetten bij de overheid en in het bedrijfsleven. Tevens bleven de Russische politieke en economische elites sterk verstrengeld. De *nomenclatura* lukte het in Rusland beter dan in de Visegradlanden hun politieke machtsmiddelen en hulpbronnen om te zetten in privé-rijkdom en/of deze in te zetten om hoge posities in bedrijfsleven, politiek en bestuur te behouden.

Onderaan de maatschappelijke ladder bleek ondubbelzinniger wie de verliezers waren. Dat waren vooral de ‘nieuwe’ werklozen. Terwijl onder het communistische regime Oost-Europa officieel geen werkloosheid kende, maar die er in het verborgene wel was, werd officiële en feitelijke werkloosheid een wijd verbreid verschijnsel onder het nieuwe regime. Uit de statistieken bleek dat er indertijd een duidelijk positief verband bestond tussen werkloos worden en tot armoede vervallen. Hoe hoger het werkloosheidcijfer en hoe groter het aandeel van de langdurig werklozen in dit cijfer, des te groter was de armoede in Oost-Europese postcommunistische samenlevingen.

2. Perspectief

Deze antwoorden riepen niet alleen bij Ultee, Flap en mij, maar ook bij veel anderen verklaringsvragen op. Over die verklaringen wil ik het in dit essay hebben. Het perspectief dat ik nu kies is niet historisch- of cultuursociologisch van aard, maar is dat van de economische sociologie. Dat heeft een beetje te maken met nostalgie. Ik keer op die manier namelijk terug naar een specialisme waaraan ik me voeger met veel overtuiging en inzet heb gewijd. De laatste jaren heb ik me – helaas – slechts af en toe op het tussengebied van sociologie en economie kunnen begeven. Ik mag daarover natuurlijk niet klagen. Dat was nu eenmaal de consequentie van het aanvaarden van een leerstoel in de algemene en theoretische sociologie. Maar een beetje knagen doet het wel.

Toch is er een belangrijkere reden voor de keuze van een economisch-sociologisch perspectief, dan een lichte vorm van nostalgie. Sinds het begin van de jaren negentig hebben zich in de economische sociologie namelijk vooral op theoretisch terrein belangrijke ontwikkelingen voorgedaan (Swedberg 2004; Arts 2004). Die ontwikkelingen kunnen goed worden geïllustreerd aan de hand van een diepgaande, felle en bij tijd en wijle zelfs verhitte discussie die sinds 1989 in de toonaangevende sociologische tijdschriften is gevoerd over de gevolgen van de overgang van plan- naar markteconomieën voor de sociale stratificatie in postcommunistische samenlevingen. Dit ‘markttransitiedebat’ heeft de studie van vroeger op staatssocialistische leest geschoeide Europese en Aziatische samenlevingen in het centrum van de sociaal-wetenschappelijke aandacht geplaatst (Nee & Matthews 1996).

Het debat begon aan het eind van de jaren tachtig met een heel oorspronkelijk en, naar later bleek, ook erg vruchtbaar artikel van de hand van Victor Nee (1989). Daarin ontwikkelde hij een vrij eenvoudige institutionele theorie over hoe en waarom de transitie van een centraal geleide bevels- naar een decentrale markteconomie de sociale stratificatie in China fundamenteel aan het veranderen was. De harde kern van zijn theorie kan worden teruggebracht tot de uitspraak dat de ingrijpende institutionele veranderingen, die het gevolg zijn van de introductie en verbreiding van marktmechanismen in een bevelsconomie, verreikende gevolgen hebben voor het systeem van sociale stratificatie. Niet alleen veranderen de stratificatiemechanismen, maar ook de effecten ervan op individuele uitkomsten worden anders dan ervoor. Meer specifiek bevat zijn theorie een drietal hypothesen. De eerste is een *marktmachtshypothese*. Deze stelt dat als de transitie voortschrijdt de macht allengs verschuift van herverdelers, die het economische leven beheren en beheersen (planners, bureaucraten en partijkaders), naar directe producenten. De tweede is een *marktprikkelschypothese*. Deze betoogt dat bevelsconomieën die op herverdeling zijn gericht materiële prikkels onderdrukken. Lonen en salarissen worden er via directieven vastgesteld en zijn ongevoelig voor verschillen in individuele prestaties. De toenemende macht van directe producenten gedurende de markttransitie maakt het hen echter mogelijk te weigeren het product van hun arbeid, tenzij zij goed worden beloond, op de markt aan te bieden. Marktprikkels gaan dan een belangrijke rol spelen. De derde is een *marktkansenhypothese*. Deze suggereert dat als de transitie nieuwe mogelijkheden schept en kansen biedt, ondernemerschap een alternatief gaat vormen voor een bureaucratische carrière.

In de jaren erna werkten Nee en zijn medeauteurs (Nee 1991; 1996; Nee & Cao 1999; 2002; Nee & Matthews 1996; Cao & Nee 2000; 2002) deze theorie verder uit tot een algemene, breed toepasbare markttransitietheorie. Zij deden dit door van hun onderzoek in China te generaliseren naar alle postcommunistische samenlevingen (Gerber & Hout 1998). Nees theorie werd door velen bejubeld, maar tegelijkertijd bedolven onder een lawine van kritiek.¹ Ondanks een

grote hoeveelheid artikelen pro en contra zijn er nog steeds geen tekenen dat de strijd inmiddels is geluwd, laat staan beslecht (Szelenyi & Kostello 1996; Róna-Tas 1998; Cao & Nee 2000; Verhoeven e.a. 2005; Heyns 2005). De bijdrage die ik vandaag aan dit debat wil leveren, is dan ook niet noodzakelijk monsterd na de maaltijd.

3. Vragen

De vragen die in dit debat worden gesteld, zijn te veel in aantal om in dit essay allemaal te behandelen, laat staan te beantwoorden. Ik zal – ter illustratie – slechts een beperkt aantal centrale vragen eruit distilleren. Eén belangrijke verzameling van vragen heeft betrekking op de gevolgen van de markttransitie voor het systeem van sociale stratificatie. Voorbeelden van dit soort vragen zijn de volgende. Verschillen staats-socialistische planeconomieën van kapitalistische markteconomieën in de maatschappelijke verdeling van hulpbronnen en zo ja, hoe beïnvloedt de verdeling van deze hulpbronnen dan de manier waarop deze samenlevingen zijn gelaagd (Waldner 1992)? Hoe geven in samenlevingen die vroeger communistisch waren de nieuwe institutionele arrangementen van de kapitalistische markteconomie vorm aan het post-staats-socialistische systeem van sociale stratificatie (Nee 1989)? Geven typisch staats-socialistische stratificatieprocessen nog steeds *mede* vorm aan de maatschappelijke ongelijkheid in de postcommunistische samenlevingen ondanks de nieuwe institutionele arrangementen (Gerber 2000)? Wat zijn eigenlijk de precieze effecten geweest van de markttransitie voor de maatschappelijke verdeling (Róna-Tas 1994)? Heeft regimeverandering invloed gehad op de baanmobiliteit van individuen en op hun werkgelegenheidspatronen en zo ja, hoe dan wel, en met wat voor gevolgen en waarom (Gerber 2002)? Onder wat voor omstandigheden zijn bepaalde klassen of beroepsgroepen de winnaars of verliezers van de markttransitie geworden (Bian & Logan 1996; Szelenyi & Kostello 1996)? Hoe beïnvloedt de markttransitie intergenerationele ongelijkheden? (Gerber & Hout 2004).

Een andere centrale verzameling van vragen betreft de aard, de mate en het tempo van regimeverandering. Voorbeelden van dit soort vragen zijn de volgende. Zijn de ‘één partij’-hiërarchieën tegelijkertijd met de bevelseconomieën ontmanteld en zo nee, waarom niet en zo ja, in welke mate (Waldner 2003)? Kan een kapitalistische markteconomie zich eigenlijk wel ontwikkelen in een economisch systeem dat geen *bourgeoisie*, in de betekenis van *Wirtschaftsbürgertum*, kent en zo ja, hoe dan wel (Eyal e.a. 1998)? Kan privé-bezit de kenmerkende vorm van eigendomsverhoudingen worden in economieën die sterk worden gedomineerd door staatseigendom van de productiemiddelen en zo ja, hoe dan wel (Stark 1996)? Is publiek eigendom snel overgedragen aan nieuwe

eigenaars en zo ja, heeft het privatiseringsproces het de zittende elites mogelijk gemaakt zich deze nieuwe private eigendoms- en beheersrechten toe te eigenen (Walder 2003)? Heeft de markttransitie geleid tot het herstel van pre-communistische eigendomsverhoudingen en zo ja, op welke manier (direct of indirect) en in welke mate (Hanley & Treiman 2004)?

Deze vragen waaieren weliswaar breder uit en graven dieper dan de vragen die Ultee, Flap en ik in hoofdstuk 21 van ons leerboek stelden, maar zijn terug te voeren tot dezelfde centrale vragen. Bij het stellen en beantwoorden van die vragen lieten wij ons leiden door een theorie, deels van eigen makelij, die we met de naam technologisch-ideologisch evolutionisme tooiden. Dat roept de vraag op vanuit welke theorieën de vragen van de verschillende partijen in het markttransitiedebat zijn gevoed. Welke theoretische posities nemen de deelnemers aan het debat eigenlijk in en welke antwoorden suggereren ze?

4. Theoretische posities in het markttransitiedebat

Swedberg (2004) heeft onlangs opgemerkt dat curieus genoeg tot voor kort moderne economisch-sociologen zich niet met sociale stratificatie hebben beziggehouden. Dat heeft vooral te maken met de bestaande arbeidsverdeling binnen de sociologie. Er bestaat immers al sinds jaren een succesvol sociologisch specialisme dat zich om sociale ongelijkheid bekommert en zich tooit met de naam 'Sociale Stratificatie en Mobiliteit'. De aandacht van de economisch-sociologen werd echter getrokken toen stratificatiesociologen het inkomensverwervingproces in termen van kapitaal, dat wil zeggen alternatief aandwendbare hulpbronnen, gingen duiden (Róna-Tas 1998). De grondgedachte daarbij is dat mensen, door verschillende vormen van kapitaal te accumuleren en te gebruiken, hun weg omhoog in de sociale hiërarchie kunnen zoeken en vinden. Vooral instituties geven aan welke wegen naar succes leiden en welke niet. Fysieke objecten, menselijke vaardigheden en sociale banden worden namelijk slechts onder bepaalde institutionele voorwaarden als kapitaal herkend. Fysieke objecten kunnen slechts duurzaam worden geaccumuleerd en gebruikt als er sprake is van juridisch afdwingbare eigendomsrechten. Dan wordt het economisch kapitaal. Het accumuleren van kennis en vaardigheden vereist instellingen van onderwijs en opleiding, dan worden ze menselijk of, ruimer omschreven, cultureel kapitaal. Sociale banden kunnen slechts productief worden aangewend als ze worden gesanctioneerd door gemeenschapsnormen of de statuten en reglementen van verenigingen, stichtingen en andere non-profitorganisaties. Als die verenigingen partijen zijn, dan spreekt men wel van politiek kapitaal.

Hoe kan men nu het economisch-sociologische debat over de relatie tussen markttransitie en sociale ongelijkheid reconstrueren in termen van kapitaal en

waar komen de theoretische verschillen vooral op neer? De theoretische positie die Nee en zijn medeauteurs innemen, staat bekend als *Nieuw Institutionalisme* (Brinton & Nee 1998). De belangrijkste veronderstelling van de nieuwe institutionalisten is dat kapitalistische en staats-socialistische samenlevingen niet alleen fenotypisch, maar ook genotypisch van elkaar verschillen. De twee maatschappijtypen verschillen vooral fundamenteel van elkaar wat de instituties betreft die zorgdragen voor de allocatie van productiefactoren en de toedeling en de verdeling van inkomen. Als de institutionele vormen die kenmerkend zijn voor het ene type samenleving worden geïntroduceerd en verbreid in het andere type, dan doet dit proces onvermijdelijk nieuwe mechanismen van sociale stratificatie ontstaan (Nee 1989; 1991; 1996). Deze nieuwe instituties zijn de doorslaggevende determinanten van wie 'wint' en wie 'verliest' bij het invoeren van een markteconomie. De introductie van marktinstituties doet namelijk niet alleen nieuwe machtsmiddelen en hulpbronnen ontstaan, maar leidt ook tot nieuwe motieven en kansen (Nee 1989; Cao & Nee 2000). Onder het staats-socialisme genereerde de politiek een wijze van allocatie van banen en toedeling van inkomen en status die primair plaats vond op basis van manifeste blijken van aanhankelijkheid en toewijding aan de ideologie van de aan de macht zijnde partij. Echter onder marktkapitalistische verhoudingen vindt de allocatie van banen en toedeling van inkomen en status primair plaats naar gelang iemands economisch en menselijk kapitaal. Deze institutionele veranderingen zullen volgens de nieuwe institutionalisten leiden tot een relatieve afname van voordelen en privileges die verbonden zijn aan het bezit van herverdelende macht en andere vormen van politiek kapitaal en een relatieve toename van voordelen en privileges verbonden aan het bezit van marktmacht, dat wil zeggen economisch kapitaal. Tegelijkertijd zal de introductie van marktinstituties er toe leiden dat menselijk kapitaal hogere opbrengsten genereert dan onder de instituties die typerend zijn voor planeconomieën. In termen van winnaars en verliezers claimt de theorie dus dat de vroegere politieke en bureaucratische elite tot de verliezers en de nieuwe economische elite van ondernemers, managers en hoog opgeleide professionals tot de winnaars zullen behoren. Wat betekent dit voor inkomensongelijkheid? Weinig. Dat volgt namelijk uit een vierde, wat later door Nee (1991) geformuleerde propositie, de *compenserende-voordelenhypothese*. Als gedurende de transitie een tweetal verschillende verzamelingen van beginselen wordt gehanteerd en het marktbeginnsel ten voordele strekt van degenen die te lijden hadden onder het herverdelingsbeginnsel en ten nadele van degenen die er vroeger van profiteerden, dan zullen de ongelijkheden wel enigszins, maar niet in sterke mate toenemen. Wel zal de mobiliteit aanzienlijk groter worden.

De veronderstellingen en gevolgtrekkingen van de nieuwe institutionalisten worden niet (helemaal) gedeeld door degenen die zich aan de andere zijde van het markttransitiedebat ophouden. Dat zijn zowel vertegenwoordigers van de *machtconversietheorie* als van de *moderniseringstheorie* (Hankis 1990; Sta-

niskis 1991; Róna-Tas 1994; 1998; Szelenyi & Szelenyi 1995; Eyal e.a. 1998; Solga & Konietzka 1999). De belangrijkste veronderstelling die aan deze beide theorieën ten grondslag ligt, is dat kapitalistische en staatsocialistische samenlevingen ondanks in het oog lopende verschillen nauw met elkaar verwant zijn. De *machtconversietheorie* stelt dat de effecten van institutionele veranderingen op het systeem van sociale stratificatie minimaal zijn. Ondanks markthervormingen en zelfs regimewijziging is er huns inziens sprake van een onderliggende continuïteit in de politieke, economische en sociale machtsverdeling. Na de transitie zou de vroegere staatsocialistische elite nog steeds bij transacties tussen politiek en economie een makelaars- en arbitrage rol kunnen spelen. Daardoor zou zij ten eigen bate nieuwe mogelijkheden voor het behalen van winst en voordeel kunnen benutten. Waarom is dat het geval? Omdat onder de institutionele veranderingen diepere continuïteiten liggen, zoals gewoonten en gebruiken, sociale arrangementen, traditionele privileges, routines en praktijken, organisatievormen en sociale netwerken, die niet alleen machtsmiddelen en hulpbronnen waren onder het staatsocialisme, maar dat nog steeds zijn onder het postcommunistische regime. De vroegere staatsocialistische elite kon deze machtsmiddelen en hulpbronnen niet alleen onder het staatsocialisme, maar ook nog steeds onder het postcommunistische regime aanboren. De markthervormingen hebben daarom voor de oude elite ten dele in blijvende en deels in toegenomen voordelen geresulteerd.

De blijvende voordelen kunnen worden verwoord in een *machtbehoudshypothese*. Technocratische expertise opgedaan onder het staatsocialisme kan door leden van de nomenclatura in het postcommunistische tijdperk worden aangevend om hun hoge sociaal-economische status te behouden. De toegenomen voordelen worden verwoord in een *machtconversiehypothese*. De oude staatsocialistische elite heeft zich aan de verandering van regime aangepast door haar politiek en sociaal kapitaal, dat wil zeggen haar positionele macht en sociale netwerken, in de nieuwe markteconomie te converteren in economisch kapitaal (Róna-Tas 1994). Het gevolg daarvan is dat het markt- en het herverdelingsbeginsel elkaar gedurende de transitie niet compenseren, maar juist versterken. Omdat behaalde voordelen in het herverdelingssysteem tijdens de transitie in voordelen in het marktsysteem kunnen worden omgezet, nemen ongelijkheden juist toe in plaats van af te nemen en is de mobiliteit geringer dan door de nieuwe institutionalisten gedacht.

De belangrijkste veronderstelling van de in het stratificatieonderzoek lang dominante *moderniseringstheorie* is dat kapitalistische en staatsocialistische samenlevingen genotypisch hetzelfde zijn, maar fenotypisch van elkaar verschillen (Arts e.a. 1999; Arts & Halman 2004; Domanski 1995; 2000; 2005). Beide zijn instanties van het *genus* moderne industriële samenleving. Beide zijn meritocratische samenlevingen waarin de allocatie van hulpbronnen, ondanks verschillende ideologische doeleinden, voornamelijk plaatsvindt op basis van het op elkaar afstemmen van beroepsvereisten en opleidingskwalificaties.

Technische en economische rationaliteit is, volgens de moderniseringstheorie, een intrinsiek kenmerk van het industrialiseringsproces. Het industrialisme legt niet alleen technische en economische rationaliteit dwingend op aan het economisch bestel, maar ook langzaam maar zeker aan andere sferen van de samenleving. Maatschappelijke kenmerken die functioneel consistent zijn met technische en economische rationaliteit worden op die manier versterkt en de gene die dat niet zijn, worden zo ondermijnd. Het gevolg is dat alle industriële samenlevingen, ongeacht of ze nu kapitalistisch of staatsocialistisch zijn, op convergerende ontwikkelingspaden terechtkomen. Het punt van waaruit een bepaalde samenleving vertrekt en de route die zij volgt, zullen hoogstwaarschijnlijk haar kenmerken nog jarenlang beïnvloeden, maar dat laat onverlet dat alle zich industrialiserende landen zich uiteindelijk zullen voegen naar de inherente logica van het industrialisme. Met als gevolg dat verschillen tussen zich industrialiserende samenlevingen allengs zullen verdwijnen als de economische ontwikkeling zich doorzet.

De logica van het industrialisme veronderstelt dat alle volwaardig geïndustrialiseerde samenlevingen geconfronteerd worden met identieke functionele vereisten en dezelfde fundamentele arbeidsdeling gemeen hebben. Deze arbeidsdeling manifesteert zich vooral in de beroepenstructuur. De grote variatie aan beroepen heeft niet alleen te maken met verschillen in taken, maar is ook in meerdere of mindere mate van belang voor het overleven en evenwichtig functioneren van industriële samenlevingen. Daarnaast varieert ook het aantal mensen dat competent is om deze beroepen uit te oefenen. Om de juiste mensen op de juiste plaats te krijgen en te garanderen dat de optimaal gealloceerde mensen hun taken ook goed uitvoeren, moeten sociale beloningen als inkomen en prestige ongelijk worden verdeeld. Op die manier ontstaan er niet alleen verschillen in sociale ongelijkheid, maar ook overeenkomstige inkomens- en statushiërarchieën in alle moderne industriële samenlevingen. Volgens de moderniseringstheorie zal menselijk kapitaal (opgedaan via scholing en training) de belangrijkste rol spelen bij inkomens- als statusoebdeling in zowel kapitalistische als staatsocialistische samenlevingen. Banen en beloningen worden voornamelijk op basis van hun diploma's, vaardigheden en prestaties (menselijk kapitaal) aan mensen toegekend en veel minder op basis van hun partijlidmaatschap (sociaal en politiek kapitaal) en ideologische habitus (cultureel kapitaal). Moderniseringstheoretici veronderstellen dat de communistische kaders over kenmerken beschikten – zoals menselijk kapitaal, ambitie, opportunisme en meedogenloosheid – die niet alleen hun uitverkiezing voor partijlidmaatschap vergemakkelijkten, maar hun ook gedurende de transitie een opstapje gaven om op de maatschappelijke ladder te stijgen (Gerber 2000). Dat betekent dat gedurende de transitie noch de ongelijkheid, noch de mobiliteit sterk zal toenemen.

Samenvattend hebben de meningsverschillen tussen de partijen in het markttransitiedebat zowel betrekking op de vraag of kapitalistische en staatsocialis-

tische samenlevingen fundamenteel dan wel oppervlakkig van elkaar verschillen, als op de vraag wat het verwachte effect van de markttransitie op ongelijkheid en mobiliteit is. De antwoorden zijn nog eens schematisch weergegeven in tabellen 1 en 2.

Tabel 1. Opvattingen over verschillen tussen kapitalistische en staats-socialistische samenlevingen.

Theorie\Verschil in opvatting	Genotypisch	Fenotypisch
<i>Nieuw Institutionalisme</i>	≠	≠
<i>Machtconversietheorie</i>	≈	≈
<i>Moderniseringstheorie</i>	=	≠

Tabel 2. Verwachtingen over het effect van de markttransitie op ongelijkheid en mobiliteit.

Theorie\Verschil in opvatting	Ongelijkheid	Mobiliteit
Nieuw Institutionalisme	+	++
Machtconversietheorie	++	+
Moderniseringstheorie	0	0

5. Metatheoretische schermutselingen

Een empirisch-socioloog zal zich afvragen waarom – als mijn reconstructie hout snijdt – het markttransitiedebat nog steeds niet is beslecht. Wat is er mooier dan drie verschillende theorieën die met ten dele concurrerende verklaringen en voorspellingen komen? Niet omdat alle goede dingen in drieën komen, maar omdat na confrontatie met onderzoeksbevindingen minstens twee van de drie theorieën als onwaar kunnen worden geëlimineerd. Dat ruimt en lucht op. Maar zo eenvoudig is het niet. Het terrein dat het markttransitiedebat bestrijkt, blijkt bezaaid te zijn met voetangels en klemmen. Niet dat het aan onderzoeksbevindingen schort, maar deze geven vooralsnog niet duidelijk uitsluitsel welke theorieën het onderspit moeten delven en welke theorie – althans voorlopig – mag gloriëren.

Voor ik die onderzoeksbevindingen in ogenschouw neem, moet ik echter eerst ingaan op een metatheoretische discussie tussen de aanhangers van de verschillende theorieën. De markttransitie- en de moderniseringstheorie hebben namelijk het verwijt gekregen zowel teleologisch van aard te zijn, als slechts twee verschillende, stabiele, met elkaar wedijverende stelsels van allocatie

en verdeling te veronderstellen (Róna-Tas 1998; Heyns 2005; Verhoeven e.a. 2005). Wat het eerste punt betreft, heeft Róna-Tas (1998) erop gewezen dat Nee, hoewel hij later in zijn onderzoek in China ook hybridische vormen behandelde, toch net blijft doen of de twee stelsels als water en olie zijn, die niet zodanig zijn te vermengen dat ze een duurzaam amalgaam gaan vormen. Wat het tweede punt betreft, heeft Stark (1992; 1996) erop gewezen dat de transitiegedachte veronderstelt dat alle postcommunistische samenlevingen vanuit een gezamenlijk uitgangspunt, een welomschreven centraal geleide planeconomie, zijn gestart. Vervolgens veronderstelt deze idee dat ze aan de hand van een gemeenschappelijke routebeschrijving, na een niet al te lange reis haast noodzakelijk en onvermijdelijk een welomschreven en vastliggend doel zullen bereiken, namelijk de kapitalistische markteconomie die we uit leerboeken van de economische wetenschap kennen. Het heden wordt op die manier bestudeerd als slechts één stap verwijderd van een vastliggende toekomst. ‘Hypostase’ noemen critici dat. Het transitieconcept wordt op die manier verondersteld substantie te hebben, dat wil zeggen dat het niet wordt gehanteerd als een mogelijk vruchtbare gedachteconstructie, maar als ware het een welomschreven reële ontwikkeling vanuit een vaste uitgangspositie naar een al even vaste eindbestemming. Een vergelijkbaar verwijt wordt de moderniseringstheorie gemaakt, die immers de noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid van convergentie naar een industrialistisch ideaaltype bij verdergaande modernisering poneert (zie bijvoorbeeld: Tilly 1986).

Hoewel het hier om een metatheoretische kwestie gaat die in principe niet empirisch te beslechten valt, voorziet de contemporaine geschiedenis van Oost-Europa wel in een aantal ergerlijke feiten. Deze feiten wijzen deels in een andere richting dan door de markttransitie- en/of moderniseringstheorie geweest. Allereerst was de communistische uitgangspositie niet zo uniform als de markttransitietheorie suggereerde. De gevolgde sociaal-economische paden naar een centraal geleide planeconomie verschilden bijvoorbeeld soms nogal tussen landen en ze lieten dan ook nog eens duidelijk verschillende sporen in de communistische tijd na. Vervolgens hadden sommige staats-socialistische samenlevingen in de tweede helft van de twintigste eeuw nog een sterk agrarisch accent met een mengsel van privé- en publiek eigendom. Verder waren in bepaalde communistische samenlevingen al voor de fluwelen revoluties marktelementen ingevoerd of ingeslopen. Ten slotte waren de in de verschillende landen bewandelde paden naar een decentrale markteconomie soms nogal en soms heel verschillend van aard (Gerber & Hout 1998; Domanski 2000). Het uiteenvallen van het Sovjetimperium heeft in Oost-Europa daardoor eerder tot verregaande divergentie en differentiatie tussen en soms zelfs binnen landen geleid, dan tot marktgerichte convergentie en uniformering (Heyns 2005).

Een tweede probleem is dat de eerder genoemde theorieën wel erg ‘algemeen’ in de slechte zin van het woord zijn. Aanvangs- en randvoorwaarden worden niet altijd gespecificeerd en proposities ontbreekt het nogal eens aan precisie.

Het is niet altijd duidelijk wat hun reikwijdte is, dat wil zeggen onder welke specifieke voorwaarden ze opgaan en onder welke niet. Dat maakt het moeilijk ze probleemloos op concrete gevallen toe te passen (Szelényi & Kostello 1996). Zonder bijkomende veronderstellingen en hulphypothesen kunnen daardoor geen verklaringen worden geopperd voor wat er in concrete gevallen gedurende de transitie van staatsocialisme naar marktkapitalisme gebeurt. Die bijkomende veronderstellingen zullen van geval tot geval verschillen en de hulphypothesen zullen slechts in sommige gevallen opgaan en in andere niet. Dat is onder meer het gevolg van het eerder gesignaleerde feit dat het pad dat de ene staatsocialistische samenleving naar en gedurende de markttransitie bewandelt vaak sterk verschilt van het pad dat een andere samenleving volgt (Gerber & Hout 1998). Daarom heeft Walder (1996) geponeerd dat de markttransitietheorieën niet alleen moeten worden getoetst door zo veel mogelijk gevallen tegelijkertijd te analyseren. Het is zijns inziens ook belangrijk nader onderscheid te maken naar de verschillende paden die zijn en worden bewandeld. Als verschillende paden verschillende patronen van sociale stratificatie en mobiliteit blijken te genereren, dan leidt het verkennen van die paden tot een beter begrip van wat er precies gedurende de markttransitie gebeurt en wat de causale processen zijn die kansen- en mobiliteitspatronen doen veranderen. Padafhankelijkheid betekent echter niet alleen dat postcommunistische samenlevingen verschillende paden bewandelen, maar ook dat de overblijfselen van het oude regime en eerdere beslissingen in het hervormingsproces kansen- en mobiliteitspatronen blijvend beïnvloeden. Dat betekent dat specifieke gevallen van markttransitie ook steeds in hun historische context moeten worden gezien (Stark 1992).

Het is ook verstandig er vanuit te gaan (Parish & Michelson 1996) dat niet iedereen tegelijkertijd evenzeer bloot staat aan processen die met de markttransitie samenhangen; niet iedereen zal daarom tezelfdertijd en in de zelfde mate worden benadeeld of bevoordeeld door veranderingen in de stratificatiemechanismen. Sommige sectoren van de economie zullen vroeger met marktwerking te maken krijgen en sommige marktpartijen zullen meer beschermd worden door invloedrijke pressiegroepen dan andere. Daarom moet er aandacht worden besteed aan de uitkomsten van de markttransitie voor individuen die tot verschillende geboortecohorten behoren, in verschillende economische sectoren en in grotere of kleine bedrijven werkzaam zijn, tot verschillende sociale klassen behoren en zo meer (Mach, Mayer & Pohosky 1994).

6. Empirische bevindingen en theoretische aanpassingen

Wat blijkt uit onderzoek en wat heeft dat voor gevolgen gehad voor de theorievorming? Ik heb eerder gezegd dat onderzoeksbevindingen niet duidelijk uit-

sluitsel geven welke theorie het bij het rechte en welke theorieën het bij het verkeerde eind lijken te hebben. Waar haal ik die wijsheid vandaan? Gedurende het markttransitiedebat hebben verschillende onderzoekers geprobeerd een balans op te maken. Szélenyi en Kostello waren in 1996 de eersten. Zij meenden dat veel gestelde vragen, zoals ‘creëren markten gelijkheid dan wel ongelijkheid’ of ‘profiteren apparatsjiks, dan wel producenten of gewone werknemers van toegenomen marktwerking’, te vaag zijn om van nut te zijn bij het testen van markttransitietheorieën. Zij waren van mening dat, om tot toetsbare hypothesen te komen, deze vragen zouden moeten worden gespecificeerd naar soorten markten en vormen van marktpenetratie, naar de omstandigheden waaronder marktintroductie en -verbreiding zich voordoen, naar de institutionele inbedding van marktwerking en herverdeling door de staat, naar de mogelijkheden van de waarschijnlijke winnaars en verliezers om succesvol tot individuele en collectieve actie over te gaan. Zij voegden daartoe de daad bij het woord en ontwikkelden een typologie van soorten van marktpenetratie. Allereerst onderscheidden zij *lokale*, veelal zwarte of grijze, *markten* in centraal geleide, op herverdeling gerichte bevelseconomieën. Die waren al vanaf het midden van de jaren zestig tot ongeveer 1980 te vinden in Hongarije en Polen en in iets andere vorm in China tussen 1977 en het midden van de jaren tachtig. Daarna, in Oost-Europa tussen 1980 en 1989 en in China na 1985, doemde een nieuw type van ‘*diepere*’ *marktpenetratie* op. Het belangrijke verschil met de lokale markten was, dat de markten nu niet alleen wijder verbreid, maar vooral grotendeels gelegaliseerd werden. Na 1989 ontstond in Oost-Europa, maar niet in China, weer een heel ander type marktpenetratie. Niet alleen werd een private sector in de economie toegestaan en aangemoedigd, tevens werd *privatisering* van de publieke sector daar na 1989 overheidspolitiek.

Szélenyi en Kostello (1996) concludeerden dat er eigenlijk, als er maar onderscheid wordt gemaakt naar verschillende typen van marktpenetratie, weinig verschillen van mening overblijven. Een synthese ligt dan in het verschiet. Ten eerste blijkt dat de introductie van lokale markten een nivellerend effect heeft. Als markten echter dieper in de economie penetreren, dan worden ze bronnen van sociale ongelijkheid en treedt er denivellering op. Ten tweede blijken bij lokale markten directe producenten, in het bijzonder gewone mensen, van marktpenetratie te profiteren. Als echter kapitaalaccumulatie mogelijk wordt in socialistische gemengde economieën, dan gaan apparatsjiks, vroegere apparatsjiks en leden van de precommunistische elites zich mengen in en profiteren van markttransacties. Ten derde blijkt dat vooral de technocratische factie van de communistische elite profijt heeft van de privatisering van de publieke sector.

Enige jaren later deden Nee en Cao (Nee en Cao 1999; 2002; Cao & Nee 2000) dit werk nog eens over. Ook zij streefden een theoretische synthese na. Dat deden zij allereerst door hun theorie, zo goed en zo kwaad als het ging, aan te passen aan de metatheoretische kritiek door padafhankelijk erin te verwerken

en uit te gaan van meerdere levensvatbare equilibria, dan alleen die van een zuivere markt- of planeconomie. Vervolgens veronderstelden zij dat de verschillende theorieën in het markttransitiedebat elkaar veeleer aanvullen dan tegenspreken. Onder bepaalde condities gaat deze hypothese op, onder andere condities niet. Het ging hun vooral, naar eigen zeggen, om de sociale stratificatie in de gemengde economieën die zich tijdens de transitie ontwikkelden. Hun conclusie luidde dat de voorspellingen afgeleid uit hun 'nieuwe' markttransitietheorie door onderzoeksbevindingen worden bekrachtigd.

Niet iedereen echter deelt die conclusie. Onlangs is er door de schrijvers van twee overzichtsartikelen (Heyns 2005; Verhoeven e.a. 2005) roet in het eten van de 'oude', maar niet noodzakelijk de 'nieuwe' markttransitietheorie gegooit. Waar Verhoeven e.a. de nadruk leggen op inkomensverwerving, kijkt Heyns vooral naar de resulterende inkomensverdeling. Verhoeven e.a. uiten kritiek op zowel het onvolledige bestand van empirische studies waarop Nee en Cao zich baseren, als op de kwalitatieve manier waarop zij bevindingen evalueren. Zelf hebben zij verslagen van 64 empirische studies naar de effecten van de markttransitie in zowel stedelijk China als Oost-Europa verzameld. Via een systematische, kwantitatieve meta-analyse hebben zij bekeken of deze data de 'oude' markttransitietheorie van Nee weerleggen of bekrachtigen. Zij vonden allereerst nogal wat verschillen tussen China en Oost-Europa, wat gezien de Szelényi-Kostellotypologie niet verwonderlijk is. Vervolgens vonden ze wel enige empirische ondersteuning voor de 'oude' markttransitietheorie, maar niet voldoende om deze in de oorspronkelijke vorm overeind te houden.

Als we ons vooral tot Oost-Europa beperken, dan blijkt het volgende. Bij het vorderen van de transitie is, zoals de markttransitietheorie voorspelde, de opbrengst van menselijk kapitaal, afgemeten aan het aantal jaren dat onderwijs werd genoten en werkervaring werd opgedaan, steeds verder toegenomen. Onder het communistische regime bleek werkervaring echter in de loop van de tijd van minder belang te zijn geworden, terwijl de invloed van onderwijsniveau juist was toegenomen, wat voor de moderniseringstheorie lijkt te pleiten. Economisch kapitaal, afgemeten aan ondernemerschap, was gedurende de transitie een voordeel bij inkomensverwerving, maar dit voordeel nam in de loop der jaren niet toe. In China deed een verwachte afname van het effect van politiek kapitaal op inkomensverwerving zich niet voor, wat weer voor de machtconversietheorie lijkt te spreken.

Heyns (2005) beperkt zich in haar studie tot een analyse van de tien Oost-Europese landen die in 2004 en 2007 lid werden van de Europese Unie en Rusland. Haar databestand is opgebouwd uit nationale steekproeven met vergelijkbare gegevens over inkomens en verdiensten op twee of meer tijdstippen. Zij start met de constatering dat de markttransitietheorie in haar verschillende vormen veronderstelt dat de 'legale' introductie en verbreiding van markten, bedoeld om economische groei te stimuleren, haast onvermijdelijk grotere on-

gelijkheid creëert. De ongelijkheid in Oost-Europa is inderdaad toegenomen, maar er is niet – zoals verwacht – een positief verband met het gevoerde economische beleid, noch is er een verband met het tempo of met het tijdstip van de hervormingen of met economische groeicijfers. Wel valt op dat de ongelijkheid het meest toenam in de minst succesvolle landen en het minst in die landen die in een verder verleden nauwe culturele banden met het Westen onderhielden. Ook dat is tegen de verwachting van de markttransitietheorie.

Alle postcommunistische landen in Oost-Europa hadden in het begin vooral te kampen met allerlei onbedoelde en ongewenste gevolgen van de transitie, zoals recessie, werkloosheid, hyperinflatie, gedestabiliseerde economieën en een explosieve toename van armoede. Toen de recessie luwde, namen ook werkloosheid en armoede af, vooral in de meest westers gelegen landen. Slechts vijf landen – de Visegrad vier en Slovenië – hebben inmiddels het BBP overtroffen dat ze in 1989 hadden en slechts Polen en Slovenië slaagden daar in een tijdsbestek van minder dan tien jaar in. Wel laten bijna alle postcommunistische landen in transitie de laatste jaren aanhoudende economische groei zien.

Heyns (2005) komt tot de conclusie dat onlangs de voorhanden zijnde overvloedige en beloftevolle data het nog niet mogelijk is de toegenomen ongelijkheid en mobiliteit in Oost-Europa toe te schrijven aan het ontstaan van een kapitalistische markteconomie aldaar. Ook in andere delen van de wereld, en zeker in het Westen, is immers de inkomensongelijkheid de laatste decennia weer toegenomen. Ook globalisering, het verder internationaal vervlechten van nationale economieën, zou wel eens de oorzaak kunnen zijn.

7. Ideologie: motiveren en legitimeren

Wat mis ik in het markttransitiedebat en wat zou ik eraan willen toevoegen? Ik mis de gedachte dat niet alleen instituties veranderen, maar ook – daaraan voorafgaand – de ideologie. Ik zou eraan willen toevoegen dat voor een succesvolle transitie het niet alleen nodig is dat marktinstituties in het leven worden geroepen, maar dat Oost-Europeanen ook hun levenswijze moeten aanpassen aan die nieuwe instituties. Het zal, gezien wat ik eerder in dit essay heb gezegd, niet verwonderen dat ik voor de theoretische onderbouwing van deze stelling teruggrijp op het technologisch-ideologisch evolutionisme. De redenering verloopt als volgt. De introductie en verbreiding van een marktideologie in het Oost-Europa van na de fluwelen revoluties heeft in de loop van de tijd haar neerslag gevonden in marktinstituties die nieuwe kansen voor Oost-Europeanen scheppen en oude tenietdoen en oude beperkingen uit de weg ruimen en nieuwe opwerpen. Vanuit overwegingen van welbegrepen eigenbelang, zullen veel Oost-Europeanen deze mogelijkheden aangrijpen om hun le-

venskansen zo enigszins mogelijk veilig te stellen of zelfs te verbeteren. Het antwoord op de vraag welke vormen van kapitaal in welke Oost-Europese samenlevingen succesvol door wie kunnen worden gecumuleerd en gebruikt, hangt sterk af van het technologische niveau en de mate waarin en de wijze waarop de markteconomie is geïnstitutionaliseerd. Er is dus een indirect effect van de marktideologie op het economisch handelen van Oost-Europeanen dat via de marktinstuties loopt. Maar er is ook een direct effect. Het is de mate waarin de marktideologie met haar wereld-, staats- en mensbeelden en haar waarden en normen door de Oost-Europeanen is eigengemaakt, die bepaalt hoe sterk hun innerlijke aandring is om van de door technologie en instituties gecreëerde mogelijkheden op een marktconforme wijze gebruik te maken. Deze gedachte ontleen ik natuurlijk aan Max Webers theorie over het ontstaan van het bedrijfskapitalisme.² Aandacht voor de mate waarin de marktideologie heeft postgevat onder de bevolkingen van de postcommunistische samenlevingen van Oost-Europa is niet alleen van belang omdat ervan afhangt wie in welke mate tot marktconforme handelingen worden gemotiveerd, dat wil zeggen de innerlijke aandring tot een markteconomische levenswijze bezitten. Het is ook van belang omdat de marktideologie deze levenswijze legitimeert, dat wil zeggen argumenten levert om marktconforme handelingen te rechtvaardigen ten overstaan van mensen die deze niet zelf verrichten en de uitvoering ervan kunnen belemmeren. Daarbij moet natuurlijk vooral aan overheidspersonen en staatsfunctionarissen worden gedacht.

8. Ideologische verschuivingen in Oost-Europa

Nu is het gemakkelijk in een essay te zeggen dat je iets mist en dat graag opgevuld zou willen zien. Dat leidt al snel tot de cynische reactie: ja, ja, de beste stuurder staan weer aan de wal. Die reactie is echter voorbarig. De ideologische verschuivingen die zich in Oost-Europa sinds de fluwelen revoluties binnen de bevolkingen van de postcommunistische samenlevingen hebben voorgedaan, heb ik van het begin af aan zo goed mogelijk via onderzoek proberen te traceren en te analyseren. De nadruk lag daarbij op de vraag óf en zo ja in welke mate Oost-Europeanen de instituties en morele beginselen waarop markteconomieën berusten, zoals een prestatiebeginsel en ideeën van procedurele in plaats van herverdelende rechtvaardigheid, in de loop van de tijd zijn gaan legitimeren. Die vraag heb ik – met sommige collega's en medewerkers – in het afgelopen decennium zo goed mogelijk proberen te beantwoorden door gebruik te maken van de gegevens van grootschalige landenvergelijkende onderzoekingen als het *International Social Justice Project*, het *International Social Survey Programme* en de *European Values Study*.

Wij vonden allereerst dat de cognitieve en morele referentiekaders van Oost-Europeanen door de markttransitie waren gewijzigd. In vergelijking met een aantal Westerse landen lieten Hongarije en Polen in 1987 – dus vóór de fluwelen revoluties – een lagere mate van zowel gepercipieerde, als geprefereerde inkomensongelijkheid zien en in 1992 een aanzienlijke stijging ervan (Arts e.a. 1999). Dit leek te wijzen op een legitimering van de markttransitie.

Gegevens uit 1991 en 1992, vlak na de fluwelen revoluties, lieten echter ook tekenen zien van transitieanomie. Nogal wat Oost-Europeanen, een hoger percentage dan in het Westen, vonden dat – zoals de zaken er toen voorstonden – het moeilijker was dan ervoor om nog te weten welke inkomensverdeling en -verdeling rechtvaardig was; men was het ook vaker onderling oneens over de morele beginselen die ten grondslag behoren te liggen aan een economisch stelsel en men signaleerde een diepere kloof tussen de gepercipieerde en de geprefereerde inkomensverdeling, dan westerlingen dat deden (Arts e.a. 1995a; 1999).

Aanzienlijke delen van de Oost-Europese bevolkingen, vooral onder de oudere geboortecohorten, hadden indertijd te kampen met een gespleten legitimiteitsbesef. Zij trachtten in hun bewustzijn de beste elementen van twee werelden te combineren, die van de nieuwe markteconomie en die van het oude staats-socialisme. Zowel wensdenken, meer precies een te rooskleurig beeld van wat een markteconomie vermag, als vreesdenken, angst voor het onbekende, speelden daarbij een rol. Gegevens over een groter aantal Oost-Europese landen uit 1991 lieten zien, dat de plaats die men indertijd in de sociale stratificatie innam een sterk effect had op het legitimiteitsoordeel over de nieuwe markteconomie, met haar prestatiebeginsel en inkomensverschillen, maar slechts een zwak effect op dat over de vroegere staats-socialistische economie, met haar behoefte- en gelijkheidsbeginsel. Mensen die er een egalitaire ideologische overtuiging op nahielden, die zichzelf links in het politieke spectrum plaatsten en die – omdat ze een lagere opleiding hadden genoten – als verliezers uit de transitie te voorschijn dreigden te komen, neigden meer naar een legitimering van het oude systeem en stelden zich nogal afwachtend en argwanend op tegen het nieuwe. Mensen die de nieuwe meritocratische verdelingsideologie koesterden, zichzelf politiek gezien aan de rechterzijde plaatsten en (objectief en/of subjectief) tot de winnaars van de transitie behoorden, zetten zich veelal af tegen het vroegere staats-socialistische stelsel en neigden ertoe de nieuwe markteconomie te omhelzen (Arts en Gijsberts 1998).

Later stelden we de vraag of rond de eeuwwisseling – in tegenstelling tot eerdere fasen in de markttransitie – de marktideologie dominant aanwezig was onder de Oost-Europese bevolkingen. In 1999/2000 bleken Oost-Europeanen nog steeds in hogere mate behoefte- en gelijkheidsbeginselen en staatsinterventie te steunen, dan in West Europa het geval was. Hoe hoger het BBP per hoofd van de bevolking en hoe dichter een postcommunisme samenleving in cultureel en geografisch opzicht bij het Westen was gelegen, des te sterker

de steun voor marktbeginnselen (Arts e.a. 2003). Wat ook bleek was dat in 1999/2000 nog steeds zowel overwegingen van eigenbelang, als waarden- en normenpatronen richting gaven aan de legitimering van de morele beginnselen die ten grondslag liggen aan verschillende sociaal-economische stelsels. De feitelijke of potentiële winnaars van de invoering van een markteconomie (jongeren, hoger opgeleiden, degenen met hoge inkomens en mannen) en degenen die zich ideologisch aan de rechterkant van het politieke spectrum plaatsten, waren voorstanders van marktbeginnselen en gaven minder steun aan overheidsingrijpen en inkomenshervreiding, dan de feitelijke of potentiële verliezers (ouderen, lager opgeleiden, degenen met lagere inkomens en vrouwen), vakbondsleden en degenen die zich ideologisch aan de linkerkant plaatsten.

9. Slot

Het is tijd om enige conclusies te trekken. Niet alleen zijn in Oost-Europa net als elders zorgvuldige, rationeel-legale procedures nodig om marktinstituties te legitimeren, maar ze behoeven ook daar – of misschien wel juist daar – publieke ondersteuning. De economische en maatschappelijke situatie is in die landen immers nog steeds fragiel. De partijen in het markttransitiedebat doen er wat dit betreft goed aan, te beseffen dat nogal wat Oost-Europeanen – ondanks het flinke aantal jaren dat intussen sinds de fluwelen revoluties is verstreken – nog steeds niet helemaal gewend zijn aan de nieuwe ideologie en de nieuwe instituties van de markteconomie. Oost-Europeanen moeten de kans krijgen – en dat vergt tijd – de individuele en collectieve ervaring op te doen die noodzakelijk is voor het goed doen functioneren van die nieuwe instituties (Arts & Gelissen 2001; Arts e.a. 2003). Vervolgens is het verstandig er van uit te gaan, dat voor dit goed functioneren het ook belangrijk is dat de marktideologie niet alleen legitimeert, maar ook motiveert, dat wil onder meer zeggen een situatieadequaat cognitief en moreel referentiekader biedt (Arts e.a. 1995b; Róna-Tas, 1998). De levenswijze van Oost-Europeanen spruit – net als bij iedereen – namelijk niet slechts voort uit overwegingen van welbegrepen eigenbelang, maar is ook een product van de manier waarop zij de situatie waarin zij verkeren cognitief en normatief inkaderen. Dat cognitief en normatief referentiekader wordt niet alleen door de ideologie en de kansen en beperkingen van het hier-en-nu bepaald, maar hangt ook samen met de vroegere sociaal-economische en sociaal-politieke situatie, de toen vigerende institutionele arrangementen en indertijd heersende ideologie. Geschiedenis doet er dus toe. Verder lijkt het verstandig ervan uit te gaan dat Oost-Europeanen – willen ze de nieuwe marktinstituties als legitiem ervaren – steeds meer onder de socialiserende invloed moeten geraken van ervaringen uit de eerste en tweede hand van Westerse leefstijlen, waarden, zorgen, overtuigingen en zo meer (Sztompka 2004). Dat vraagt niet alleen om een open samenleving, maar ook om ade-

quaat onderwijs en op marktverhoudingen toegespitste opleidingen. Pas als de ideologie is verinnerlijkt, zal deze sterk motiverend werken en als zinvol worden ervaren. Pas als gewenning, situatieadequate cognitieve en morele inkadering en socialisatie tot stand zijn gebracht – en dat zou best eens een kwestie van een langdurige wisseling van de wacht kunnen zijn – kan er sprake zijn van een meer dan oppervlakkige legitimatie van de nieuwe markteconomie. Het effect daarvan is dan niet alleen een verlaging van transactiekosten, zoals de nieuwe institutionele economie voorspelt, maar het verschaft ook maatschappelijke stabiliteit en orde, zoals de nieuwe institutionalisten in de sociologie poneren (Róna-Tas 1998). Maar of dat rustpunt door alle Oost-Europese landen op dezelfde termijn even zeer of zelfs *überhaupt* zal worden benaderd, laat staan bereikt, is sterk aan twijfel onderhevig. Voorlopig zijn de verschillen nog wel erg groot.

NOTEN

1. Zie bijvoorbeeld het ‘Symposium on Market Transition’ in het *American Journal of Sociology*, vol. 101, no. 4, 1996, pp. 908-1096 en het door K. Leicht geredigeerde ‘The Future of Market Transition’, *Research in Social Stratification and Mobility*, Vol. 19, 2002.
2. Het duidelijkst heeft Max Weber deze centrale uitspraak verwoord in zijn beroemde wisselwachtermetafoor. In de inleiding tot *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen* (1920) schrijft hij dat het menselijk handelen rechtstreeks wordt bepaald door materiële en ideële belangen en niet door ideeën. Maar de door ideeën geschapen wereldbeelden hebben wel heel vaak, als een soort wisselwachters, bepaald langs welke banen de dynamiek van belangen het menselijk handelen voortstuwt.

BIBLIOGRAFIE

- Arts, W. (1996), *Van fluwelen en stille revoluties*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Arts, W. (2004), The new economic sociology of market regulation. A budding research program, *Tijdschrift voor Economie en Management*, 64, 239-270.
- Arts, W. & J. Gelissen (2001), Welfare states, solidarity and justice principles. Does the type really matter? *Acta Sociologica*, 44, 283-299.
- Arts, W., J. Gelissen & R. Luijkx (2003), Shall the twain ever meet? Differences and changes in socio-economic justice norms and beliefs in Eastern and Western Europe at the turn of the millennium, pp. 185-216 in W. Arts, J. Hagenaars & L. Halman (eds.), *The Cultural Diversity of European Unity. Findings, explanations and reflections from the European Values Study*, Leiden: Brill.
- Arts, W. & M. Gijsberts (1998), After the velvet revolutions. Altered life-chances, fragile legitimacy, and split-consciousness in post-communist Eastern Europe, *Social Justice Research*, 11, 143-171.
- Arts, W. & L. Halman, (2004), European value changes in the second age of modernity, pp. 25-53 in W. Arts & L. Halman (eds.), *European Values at the Turn of the Millennium*, Leiden; Brill.

- Arts, W., P. Hermkens & P. van Wijck, (1995a), Anomie, distributive injustice and dissatisfaction with material well-being in Eastern Europe, *International Journal of Comparative Sociology*, 36, 1-16.
- Arts, W., P. Hermkens & P. van Wijck (1995b), Justice evaluation of income distribution in East and West, pp. 131-150 in J.R. Kluegel, D.S. Mason & B. Wegener (eds.), *Social Justice and Political Change. Public opinion in capitalist and post-communist states*, New York: Aldine de Gruyter,.
- Arts, W., P. Hermkens & P. van Wijck (1999), Modernisation theory, income evaluation, and the transition in Eastern Europe, *International Journal of Comparative Sociology*, 40, 61-78.
- Bian, Y. & J.R. Logan (1996), Market transition and the persistence of power: the changing stratification system in urban China, *American Sociological Review*, 61, 739-758.
- Brinton, M. & V. Nee (1998), *The New Institutionalism in Sociology*, New York: Russell Sage Foundation.
- Cao, Y. & V. G. Nee, (2000), Comment: controversies and evidence in the market transition debate, *American Journal of Sociology*, 105, 1175-1189.
- Cao, Y & V.G. Nee, (2002), *Remaking Inequality. Market expansion and income stratification in reforming state socialism*, Louisiana: Louisiana State University.
- Domanski, H. (1995), Social mobility barriers in six East European countries: basic continuity, *Polish Sociological Review*, 303-324.
- Domanski, H. (2000), *On the Verge of Convergence. Social Stratification in Eastern Europe*, Budapest: Central European University Press.
- Domanski, H. (2005), Between state socialism and markets. Effects of education in 27 countries, *European Societies*, 7, 197-218.
- Eyal, G., I. Szelényi & E. Townsley (1998), *Making Capitalism without Capitalists. Class formation and elite struggles in post-communist Central Europe*, London: Verso.
- Gerber, T.P. (2000), Membership benefits or selection effects? Why former communist party members do better in post-soviet Russia, *Social Science Research*, 29, 25-50.
- Gerber, T.P. (2002), Structural change and post-socialist stratification: labor market transitions in contemporary Russia, *American Sociological Review*, 67, 629-659.
- Gerber, T.P. & M. Hout, (1998), More shock than therapy: market transition, employment, and income in Russia, 1991-1995, *American Journal of Sociology*, 104, 1-50.
- Gerber, T.P. & M. Hout, (2004), Tightening up: declining class mobility during Russia's market transition, *American Sociological Review*, 69, 677-703.
- Hankis, E. (1990), *East European Alternatives*, Oxford: Clarendon Press.
- Hanley, E. & D.J. Treiman, (2004), Did the transformation to post-communism in Eastern Europe restore pre-communist property relations? *European Sociological Review*, 20, 237-252.
- Heyns, B. (2005), Emerging inequalities in Central and Eastern Europe, *Annual Review of Sociology*, 31, 163-197.
- Mach, B.W., K.U. Mayer & M. Pohoski, (1994), Job changes in the Federal Republic of Germany and Poland: a longitudinal assessment of the impact of welfare-capitalist and state-socialist labour-market segmentation, *European Sociological Review*, 10, 1-28.
- Nee, V.G. (1989), A theory of market transition: from redistribution to markets in state socialism, *American Sociological Review*, 54, 663-681.
- Nee, V.G. (1991), Social inequalities in reforming state socialism: between redistribution and markets in China, *American Sociological Review*, 56, 267-282.
- Nee, V.G. (1996), The emergence of a market society: changing mechanisms of stratification in China, *American Journal of Sociology*, 101, 908-949.

- Nee, V.G. & Y. Cao, (1999), Path dependent societal transformation: stratification in hybrid mixed economies, *Theory and Society*, 28, 799-834.
- Nee, V.G. & Y. Cao, (2002), Postsocialist inequalities. The causes of continuity and discontinuity, pp. 3-39 in: K.T. Leicht (ed.), *The Future of Market Transition*, Kidlington: Elsevier Science.
- Nee, V.G. & R. Matthews, (1996), Market transition and societal transformation in reforming state socialism, *Annual Review of Sociology*, 22, 401-435.
- Parish, W.L. & E. Michelson, (1996), Politics and markets: dual transformations, *American Journal of Sociology*, 101, 1042-1059.
- Róna-Tas, Á. (1994), The first shall be last? Entrepreneurship and communist cadres in the transition from socialism, *American Journal of Sociology*, 100, 40-69.
- Róna-Tas, Á. (1998), Path-Dependence and capital theory. Sociology of the post-communist economic transformation, in É. Fodor & J. Ladányi (eds.), *Szelényi 60. A Festschrift in honor of Iván Szelényi* (<http://hi.rutgers.edu/szelenyi60/index.html>).
- Solga, H. & D. Konietzka, (1999), Occupational matching and social stratification: theoretical insights and empirical observations taken from a German-German comparison, *European Sociological Review*, 15, 25-47.
- Staniszki, J. (1991), *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience*, Berkeley: University of California Press.
- Stark, D. (1992), Path dependence and privatization strategies in East Central Europe, *East European Politics and Societies*, 6, 17-54.
- Stark, D. (1996), Recombinant property in East European capitalism, *American Journal of Sociology*, 101, 993-1027.
- Swedberg, R. (2004), On the present state of economic sociology (1990s), *Economic Sociology*, 5, (2), 2-17.
- Szelényi, I. & E. Kostello, (1996), The market transition debate: towards a synthesis? *American Journal of Sociology*, 101, 1082-1096.
- Szelényi, I. & S. Szelényi (1995), Circulation and reproduction of elites in post-communist transformation, *Theory and Society*, 24, 615-638.
- Sztompka, P. (2004), *From East Europeans to Europeans: Shifting Identities and Boundaries in the New Europe*, Ortelius Lecture 3, Wassenaar: NIAS.
- Tilly, Ch. (1986), *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York: Russell Sage Foundation.
- Ultee, W.C., W.A. Arts & H.D. Flap (2003), *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*, 3de herz. druk, Groningen: Martinus Nijhoff.
- Verhoeven, W.-J., W. Jansen, & J. Dessens (2005), Income attainment during transformation processes, *European Sociological Review*, 21, 201-226.
- Walder, A.G. (1992), Property rights and stratification in socialist redistributive economies, *American Sociological Review*, 57, 524-539.
- Walder, A.G. (1996), Markets and inequalities in transitional economies: toward testable theories, *American Journal of Sociology*, 101, 1060-1073.
- Walder, A.G. (2003), Elite opportunity in transitional economies, *American Sociological Review*, 68, 899-916.
- Weber, M. (1920), Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).